

ANALYSIS OF MANUSCRIPT WORKS ON FIQH WRITTEN UNDER THE NAME "AL-MUHIT" IN MOVAROUNNAHR

Ilkhomjon Bekmirzaev

Doctor of historical sciences, Professor
International Islamic Academy of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

Hasanboy Ergashov

base doctoral student
International Islamic Academy of Uzbekistan
Uzbekistan, Tashkent

ABOUT ARTICLE

Key words: Mavoronnahr, fiqh, Hanafiya, fatwas, Abu-l-Lays as-Samarkandi, Burhonuddin Mahmud al-Bukhari, al-Muhit, works, research, publications, Samarkand, Bukhara.

Received: 23.12.24

Accepted: 25.12.24

Published: 27.12.24

Abstract: In this article, from the 10th century, several works on the science of fiqh were analyzed in Movaronnahr. In particular, there is talk of the accumulation of Hanafi sectarian fatwas and the work of concentrating them in works. Notable scholars such as Abu-l-Lays as-Samarqandi, Muhammad ibn Ibrahim al-Khasiriy and Burhonuddin Mahmud al-Bukhari examine the works on fiqh. The article discusses several studies and views on the work "al-Muhit", its author Burhonuddin Mahmud al-Bukhari, and its definition. Details of the various editions of "al-Muhit", their differences, and the period in which it was written are also given.

МОВАРОУННАХРДА "АЛ-МУХИТ" НОМИ ОСТИДА ЁЗИЛГАН ФИҚҲГА ОИД ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАР ТАҲЛИЛИ

Илхомжон Бекмирзаев

Профессор, тарих фанлари доктори
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Тошкент, Ўзбекистон

Ҳасанбой Эргашов

таянч докторант
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбекистон, Тошкент

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Маворўннахр, фикх, Ҳанафия, фатволар, Абу-л-Лайс ас-Самарқандий, Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий, ал-Муҳит, асарлар, тадқиқот, нашрлар, Самарканд, Бухоро.

Аннотация: Мазкур мақолада, Хасрдан бошлаб, Маворўннахрда фикх илмига оид бир қанча асарлар таҳлил қилинган. Хусусан, Ҳанафия мазҳабига оид фатволарнинг тўпланиши ва уларни асарларга жамлаш ишлари ҳақида сўз боради. Абу-л-Лайс ас-Самарқандий, Муҳаммад ибн Ибраҳим ал-Қасирий ва Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий каби машҳур олимларнинг фикҳга оид асарлари кўриб чиқилади. Мақолада "ал-Муҳит" асари, унинг муаллифи Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий ва унинг таърифи ҳақида бир неча тадқиқотлар ва қарашлар муҳокама қилинади. Шунингдек, "ал-Муҳит" асарининг турли нашрлари, уларнинг фарқлари ва қайси даврда ёзилганлиги ҳақида тафсилотлар келтирилган.

**АНАЛИЗ РУКОПИСНЫХ ТРУДОВ ПО ФИКХУ, НАПИСАННЫХ ПОД
НАЗВАНИЕМ "АЛЬ-МУХИТ" В МАВАРУННАХРЕ**

Илхомжон Бекмирзаев

Профессор, доктор исторических наук

Международной исламской академии Узбекистана

Ташкент, Узбекистана

Хасанбой Эргашов

Базовый докторант

Международная исламская академия Узбекистана

Узбекистан, Ташкент

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Мавераннахр, фикх, ханафия, фетвы, Абу-л-Лайс ас-Самарқанди, Бурхонуддин Махмуд аль-Бухари, аль-Муҳит, труды, исследования, публикации, Самарканд, Бухара.

Аннотация: В этой статье, начиная с 10-го века, в Мавероннахре были проанализированы несколько трудов по науке фикха. В частности, говорится о накоплении ханафитских фетв и работе по их объединению в трудах. Известные ученые, такие как Абу-ль-Лайс ас-Самарқанди, Муҳаммад ибн Ибраҳим аль-Қасирий и Бурхонуддин Махмуд аль-Бухари, изучают труды по фикху. В статье рассматриваются несколько исследований и взглядов на произведение "аль-Муҳит", его автора Бурхонуддина Махмуда аль-Бухари и его определение. Также приводятся подробные сведения о различных изданиях "аль-Муҳит", их различиях и периоде, в который он был написан.

КИРИШ

Милодий X асрдан Мовароуннаҳрда фикҳ илми соҳалари аниқ бир тартибга келтирила бошланди. Ушбу пайтга келиб мовароуннаҳрлик олимлар ҳанафийлик мазҳабидаги мавжуд фатволарни асарларга жамлай бошладилар. Ҳанафийликдаги фатволарни биринчилардан бўлиб тўплаган олим Абу-л-Лайс ас-Самарқандийдир. Унинг “ан-Навозил” ва “Уйун ал-масои’л” асарларида ўзидан олдин ўтган олимлар фатволари жамланган. Сўнгра кейинги давр фақиҳлари томонидан воқе’от, навозил ва фатово номлари остидаги фатволар тўплами ёзилган. Жумладан, Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Ануш ал-Хасири ал-Бухорий (ваф. 500/1107 й.) ўзининг “ал-Хави фи-л-фатово”, Фахруддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аби Бакр ал-Ҳанафий (ваф. 522/1128 й.) ўзининг “Мажма’ ал-фатово” асарини ва ас-Садр аш-Шаҳид кабилар қатор асарларини фатово йўналишида яратдилар. Оли Моза оиласи вакили Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ҳам шу йўналишда кўплаб асарлар ёзиб қолдирди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Мақоланинг бош мавзуси ҳисобланган Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий (ваф. 556/1219 й) нинг “ал-Муҳит” асари бўйича ҳам табақотларда чалкаш фикрлар учраб туради.

Ал-Кураший фикрича, “ал-Муҳит” асари Разийуддин ас-Сарахсийга тегишлидир[1]. Лекин “ал-Муҳит” асари “ал-Муҳит ас-сарахсий”дан тўла мустақил бўлиб, ал-Лакнавийнинг куйидаги фикрлари бунга исботлайди: “Дўстларимиз икки “ал-Муҳит”ни номлашда бир-биридан ажратиб, катта “ал-Муҳит”ни Бурҳоннинг “ал-Муҳит”и, кичик “ал-Муҳит”ни эса ас-Сарахсийнинг “ал-Муҳит”и деб айтадилар”[2]. Дарҳақиқат, Мовароуннаҳрда ҳанафийлик мазҳаби бўйича ёзилган иккита “ал-Муҳит” номли асар машҳурдир.

Биринчиси, Бурҳону-л-Ислом Разийуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Сарахсий (ваф. 544/1149 й.) қаламига мансубдир. Разийуддин ас-Сарахсий Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг амакиси ас-Садр аш-Шаҳиддан фикҳ илмини ўрганган. Сўнгра Ҳалаб шаҳрига бориб, Нурийя ва Ҳалавийя мадрасаларида дарс берган. Бу лавозимдан бўшатилагач, умрининг охиригача Дамашқдаги Хотунийя мадрасасида мударрислик қилган ва шу ерда вафот этган[3].

“Ал-Муҳит ас-сарахсий”нинг кўплаб нусхалари бизгача етиб келган. Асарнинг олимлар томонидан эътироф этилган муҳим жиҳати шуки, унда “Зоҳир ар-ривойа”, “Наводир” ва бошқа ҳанафий фақиҳлари фатволари тартиб асосида кетма-кет, ажратилган ҳолда берилган[4]. ЎзР ФА ШИДа №10998, №5963 рақамлар остида сақланаётган иккита қўлёзма нусха асарнинг муайян жилддиларигина бўлиб, уларда манбанинг тўлиқ матни берилмаган. №557 рақам остида сақланаётган нусхагина унинг тўлиқ матни ҳисобланади.

Мазкур қўлёзманинг бош бетида асарнинг уч хил нусхаси борлиги айtilган. Биринчиси, катта кўринишдаги 8, 10, 12, 20 жилдли, иккинчиси, ўрта кўринишдаги 4 жилдли, учинчиси, кичик кўринишдаги 2 жилдли китоблар ҳисобланган. Мазкур кўринишлар ҳақидаги фикрлар ўрта кўринишдаги китобнинг 1,2-жилдлиларида берилган. Бу ўринда жилд асарнинг кенгайтириб ёки кичрайтириб ёзилган шаклини ифодалайди. Шунингдек, баъзи хаттот ва носихлар томонидан нусхаларнинг йирик хатларда кўчирилганлиги ҳам асар ҳажмининг кенгайиб кетишига сабаб бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Бундан ташқари китоб ҳақида маълумот берувчи хаттотлар унинг ҳажмигагина баҳо берган бўлишлари мумкин.

Аё Софияда сақланаётган “ал-Муҳит ас-сарахсий” нусхалари ҳижрий XII-XIII асрларда кўчирилган бўлиб, энг ками иккита, энг кўпи ўттиз иккита китобни ўз ичига олган асарнинг бўлак қисмларидир. Шунингдек, дунёнинг бошқа кутубхоналарида қўлланма “ал-Муҳит ар-ризавий”, “ал-Муҳит ас-суғро”, “ал-Муҳит ал-вусто”, “Важиз ал-муҳит ас-сарахсий” номлари остида ҳам сақланаётган бўлиши мумкин.

“Ал-Муҳит ас-сарахсий” асарида бўлимлар сони жами 80 та бўлиб, уларда аввал ибодат масалалари, сўнг тижорат, оила-никоҳ масалалари, қулларга тегишли масалалар, ҳийла, қасамлар, ҳалол ва ҳаромлар, бошқа мулкӣ шартномалар, давлатлараро масалалар, қозиларнинг одоби, қозилик маҳкамаси жараёнига тегишли масалалар, жиноят масалалари, васият ва мерос масалалари ёритилади.

Иккала “ал-Муҳит” асарлари бир-бирига солиштирилганда, ўрганилган бўлимлар ўртасида катта тафовут борлигини кўриш мумкин. Масалан, уларнинг бирида алоҳида бўлим қилинган мавзу иккинчисида мавжуд эмас. Жумладан, “ал-Муҳит ал-Бурҳоний”да *ма‘данлар, ал-маҳозир ва-с-сижиллот, дамон, муо‘мала, инсон қилиши мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган нарсалар, деворлар, шурут, кенг тарқалган масалалар, алданиш (ғурур), кафолатда истиҳсоний масалалар* каби мавзулар бўлим ҳолида келтирилади. “ал-Муҳит ас-сарахсий”да эса, *жанозалар, ҳайз, касб, разо‘, ‘идда, тадбир, каффоратлар, муҳойа‘а, истихлоф, тазкийа, насаб даъвоси, истиҳқоқ, касал киши ва ворисларнинг тасарруфи, сабақ, қисос, диятлар, ҳасаб ал-васойо, ‘айн ва дайн, касалликда қул озод қилиш, дувайрот, фароизда муташибихлар* каби мавзулар бўлим ҳолида келтирилади. Ушбу бўлимларда бир-бирида умуман учрамайдиган турли масалалар ҳам берилади. Масалан, ал-маҳозир ва-с-сижиллот (қози ҳужжатларини расмийлаштириш), шурут(шартномалар)га оид бўлимлар “ал-Муҳит ас-сарахсий”да мавжуд эмас.

Гарчанд бу икки асарнинг номлари бир хил бўлса-да, ёзилиш даври ва мундарижасига қараб уларнинг турли ва ўзига хос услубда яратилганлигини кўриш мумкин.

Баъзи тадқиқотлар орасида “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асари Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг бобосига тегишли деган фикрлар ҳам учрайди. Масалан, ал-Итқоний “ал-

Муҳит ал-Бурҳоний”ни Бурҳону-л-Кабир ёзган, деган фикрни беради[5]. Шунга қарамай кўплаб бирламчи манбалар ва табақот ёзган тарихчилар[6] асарларида унинг Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий томонидан ёзилганлиги қайд этилган.

“Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” бўйича тадқиқотларда учрайдиган яна бир муаммоли масала мазкур асарнинг қайси йили ёзиб тугатилганидир. Қўлёзма манбалар ва хаттотларнинг далиллари билан бу масалага аниқлик киритиш мушкул. Маълумки, асар Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг Бухоро ва Самарқандда олиб борган узоқ йиллик ижодий фаолиятини ўзида қамраб олади. Шунга таяниб, аллома ўз асарларини ўрта ёшларида Самарқандда яшаган даврларида таълиф эта бошлаган, дейиш мумкин.

Жумладан, Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “аз-Захирату-л-бурҳонийа” асари муқаддимасида келган қуйидаги баён фикримизга тўла далил бўлади.

بعد ان حمد الله و أثنى عليه وقد جمعت أنا في حادثة سنى و عفوا ن عمرى و صدر أمرى في الافتاء ما رفع الى من مسائل الوقاعات و ايضا ضمنت اليها اجناسها من المسائل و جمعت جمعا امر مدة مقامى بسمرقند. . . الخ [7]

Таржима: “Аллоҳга ҳамд ва санодан сўнг, ёшлигимда, умримнинг гуллаган палласи ва фатво бериш фаолиятимнинг илк даврида менга етиб келган “ал-Воқе’от” масалаларини тўпладим. Шунингдек, мен улар орасига уларга ўхшаш масалаларни ҳам қўшдим. Самарқандда турган муддатимда бир қанча масалаларни тўпладим.”

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” тўлиқ Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий шахси билан боғланган. Чунки муаллиф асарда Бурҳону-л-Кабир ёки Разийуддин ас-Сарахсийга тегишли фатволарини келтираётганда “Бобомнинг айтишича”, “Разийуддин ас-Сарахсий наздларида”, деган ибораларни келтириб ўтган.

Тадқиқот жараёнида бугунгача “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асари бир неча марта нашрга тайёрлангани маълум бўлди. Покистоннинг Исломобод шаҳридаги “Идара ал-Қуръон ва-л-‘улум ал-ислабиййа” ислом тадқиқотлари маркази тадқиқотчиси Луий ‘Абд ар-Ра’уф ал-Халилий 1424/2003 йилда “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг “Китоб ал-музораба” бўлимини “Китоб ал-музораба мин “ал-Муҳит ал-бурҳоний” номи остида 344 бетлик китоб шаклида нашр эттирган[8]. Шунингдек, ушбу марказда “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг йигирма беш жилдаги қўлёзма нусхалари ҳам сақланади. Ҳиндистонлик Саййид Ҳошим ан-Надвий томонидан ҳам асар тадқиқ этилган, лекин нашр қилинмаган. Мазкур олим тадқиқотида Саҳаранапурдаги “Мазоҳир ал-‘улум”, Рампур шаҳридаги “Ридо” кутубхоналари ва Ражпутана шаҳрида “Са‘идиййа” араб қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзмаларга таянилган[9].

“Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг илк йирик нашрини Аҳмад ‘Иззу ‘Инойа (Қоҳира-2003)[10] ҳар бири ўртача 500-550 бетдан иборат бўлган ўн жилдлик китоб ҳолида амалга оширган. Нашр “таҳорат” бўлими билан бошланиб, “ал-маҳозир ва-с-сижиллот”

бўлими билан тугайди. Унда жами 64 та бўлим зикр қилинади. Аҳмад ‘Иззу ‘Инойа мазкур нашрда асарнинг Байрут қўлёзма нусхасига таянади. Бироқ чоп этилган жилдларда кўрсаткичлар ва зарур изоҳлар йўқ. “Кириш” қисмида Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ҳақидаги маълумотлар берилмаган. Кўп ўринларда форс тилидаги иборалар чалкаштириб юборилган. Нашр нусхаси ЎзР ФА ШИ 2861 рақам остида сақланаётган қўлёзма билан солиштирганда, унда “шурут” ва “хунса” бўлимларининг мавжуд эмаслиги аниқланди.

“Ал-Мухит ал-Бурҳоний” нинг иккинчи йирик нашри муаллифи ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий бўлиб, у асарни тўққиз жилдда (ҳар бир жилди ўртача 500-550 бетни ташкил қилади) нашрга тайёрлаган[11]. Бу Аҳмад ‘Иззу ‘Инойа тайёрлаган нашрга нисбатан анча мукаммаллаштирилган. Нашрнинг муқаддимасида ҳанафийлик мазҳаби тарихи ва ривожланиш босқичлари, сўнгра муаллиф ҳақида қисқача маълумот берилади. Жилдлар “таҳорат” бўлими билан бошланиб, “ал-маҳозир ва-с-сижиллот” бўлими билан тугайди. Ушбу нашр “ал-Мухит ал-Бурҳоний” асарининг Ҳалаб (Сурия) шаҳрида жойлашган “Аҳмадиййа” мадрасасида сақланаётган тўрт жилдлик нусхасига асосланган. Асарда учраган олимларнинг исмлари, улар қолдирган асарлар ва ҳадисларнинг қайси турга оид эканлиги, Қуръон оятлари ҳақидаги маълумотлар нашрнинг тадқиқ қисмида бериб борилган. Нашрдан жами 41 та бўлим ўрин олган. Аммо ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий чоп эттирган нашрда ҳам “шурут” бўлими тушириб қолдирилган.

Маълумки, мўғуллар истилосидан сўнг ислом илмларининг ривожи Усмонийлар давлатида кузатилди ва Истанбул шаҳри ислом илмлари марказига айлантирилди. Мазкур ҳудудда ҳанафийлик мазҳабининг изчил ривожланиб боришида мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан таълиф этилган қатор асарларнинг аҳамияти катта бўлди. Жумладан, бугунги кунга келиб “ал-Мухит ал-Бурҳоний” асарининг биргина Туркиядаги Боязид Давлат кутубхонаси ва Сулаймония, Кўпрулу кутубхоналарининг ўзида 66 та қўлёзма нусхалари борлиги фикримизга далил бўлади. Ушбу қўлёзмалар турли ҳажмда бўлиб, турли даврларда хаттотлар томонидан кўчириб борилган.

Тадқиқот жараёнида, шунингдек, Сулаймония кутубхонаси Аё София ва Мурод Мулла бўлимларида сақланаётган асарнинг 17 та қўлёзма нусхалари билан мукаммал танишиб чиқилди[12].

Маълум бўлишича, Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси Аё София бўлимида сақланаётган 001413[13] рақамли қўлёзмадан ташқари барча нусхалар бир хаттот, яъни Мансур ибн Яҳё томонидан Шомда ҳижрий 731/738 йиллар оралиғида кўчирилган.

Қоҳирадаги “ал-Азҳар”, “Дор ал-кутуб ал-мисриййа” ва Искандария миллий кутубхоналарида асарнинг турли ҳажмдаги 27 та нусхаси сақланаётганлиги аниқланди. Уларнинг асосийлари “Ҳанафий фикҳи” бўлимида 471(890 varaқ) рақам остида 4 жилдда

сақланади. Қўлёзма “Аймон (қасамлар)” бўлими билан бошланади. Шунингдек, кутубхонада бу нусханнинг 38000 рақамли микрофильми ҳам мавжуд. Ушбу кутубхонада асарнинг 482 (720 varaқ.) ва 774 (602 varaқ) рақамлари остида II, III, V, VI, VII жилдлари сақланади. Бироқ қўлёзмалардаги китоблар тартиби бир-бирига мос тушмайди. Улар Тошкент нусхалари билан солиштирганда “бай”(савдо сотиқ), “хунса”(хўнасалик ва унга оид масалалар), “шурут” бўлимларининг йўқлиги маълум бўлди. Қохирадаги ал-Азҳар университети кутубхонаси “Ханафий фикҳи” бўлимида асарнинг 975/1567-68 йилда Са‘ид Халил ‘Аббос Таҳтовий томонидан кўчирилган нусхаси 3054 (894 varaқ) рақам остида сақланади. Лекин бу нусхада ҳам бўлимлар тартиби ноаниқ берилган. Чунки Тошкент нусхаси билан солиштирганда уларда “ҳаж”, “жиноят”, “шурут”, “ал-маҳозир ва-с-сижиллот” бўлимлари тушиб қолганлиги маълум бўлди. “ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг мазкур кутубхонада сақланадиган иккинчи қўлёзмаси Муҳаммад Қановий томонидан IX/XV асрда кўчирилган. Бу нусха ёзилиш жиҳатидан “Дор ал-кутуб ал-мисриййа”даги 471 рақамли нусхага мувофиқ келади.

“Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг яна бир қўлёзмаси Искандария миллий кутубхонасида 1369 рақам остида сақланади. Бу нусха XIII/XIX асрда Тунисда ‘Абдулмажид ‘Абдуссалом ал-Кан’оний ал-Моликий томонидан мухтасар қўлланма шаклида кўчирилган[14].

“Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг яна бир нусхаси Покистоннинг Афғонистон билан чегарадош Таҳила шаҳрида яшовчи Шайх Мавлоно Муҳаммад Аъзамнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Бу нусха 2942 бетдан ва ҳар бир бет ўртача 35 қатордан ташкил топган. Қўлёзма хаттот Муҳаммад ибн Муҳаммад томонидан насх ва баъзи ўринларда насталиқ араб хатида 1 раби‘ II 1182/1768 йил 15 августда кўчирилган. Бу қўлёзманинг аҳамиятли томони шундаки, у Бухоро яқинидаги Олибилал қишлоғида Хожа Баҳоуддин Ҳасан Зарф Эшон мақбараси яқинида китоб шаклига келтирилган. Ма‘сумий форс ва туркий тилларида кўчирилган, даври учун муҳим бўлган фатволар мазкур қўлёзма нусхасига киритиб юборилган, деган фикрни беради[15]. Бу нусха “таҳорат” бўлими билан бошланади ва “шуф‘а” (имтиёзли сотиб олиш) бўлимида тугайди. Унда жами 38 та китоб келтирилади[15].

Немис шарқшуноси Карл Броккельман асарнинг бошқа давлатлардаги қуйидаги қўлёзма нусхалари ҳақида хабар беради:

1. Тунисдаги Зайтунийя мадрасаси кутубхонасида сақланаётган 2 жилдлик қўлёзма ҳамда 0263, 23714 рақамлар остидаги нусхалар.

2. Ироқдаги Мосул марказий кутубхонасида сақланаётган 3 жилдлик қўлёзма ҳамда 212264 рақам остидаги нусхалар.

3. Лондондаги Британия музейи араб қўлёзмалари бўлимида сақланаётган 3 жилдлик қўлёзма ҳамда 7748 рақам остидаги нусхалар.

“Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг ЎзР ФА ШИДа сақланаётган 10 та қўлёзма нусхаси тадқиқотга жалб қилинди. Улар:

1. 2861 рақам остида сақланаётган насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 1241 варак)[15];
2. 5982 рақам остида сақланаётган, Бухорода насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 955 варак);
3. 9532 рақам остида сақланаётган, 985/1578 йили Бухорода насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 727 варак);
4. 3161 рақам остида сақланаётган, ёзилган жойи номаълум бўлган насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 543 варак);
5. 7814 рақам остида сақланаётган, сулс ёзувида кўчирилган нусха (жами 180 варак);
6. 8781 рақам остида сақланаётган, насх ёзувида кўчирилган нусха (жами 340 варак бўлиб, у асарнинг учинчи жилди ҳисобланади);
7. 5835 рақам остида сақланаётган, 1221/1807 йилда Бухорода Мирзо Муҳаммад томонидан насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 675 варак);
8. 3167 рақам остида сақланаётган, сулс ёзувида кўчирилган нусха, (жами 314 варак);
9. 3102 рақам остида сақланаётган, 663/1265 йилда Абу-л-Фатҳ ‘Абдулқодир ибн ал-Кабир ибн ‘Али ал-Марғиноний томонидан сулс ёзувида кўчирилган нусха (жами 196 варак);
10. 5945 рақам остида сақланаётган, 989/1582 йилда Муҳаммад ‘Али Нақлибек томонидан Бухорода нимнасх ёзувида кўчирилган нусха (жами 924 варак).

Бу қўлёзмаларнинг кўчирилиши VII-XIII ҳижрий асрларга тўғри келади. Тадқиқот жараёнида қуйидаги нусхаларнинг муҳим жиҳатлари аниқланди: “Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асарининг тўлиқ нусхаларидан бири аниқланди. Бу асарнинг ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 2861 рақамли нусхаси бўлиб, жами 1241 бетни ташкил қилади. Бу қўлёзма 1221/1776 йилда Ҳаттот Муҳаммад Тоҳир ибн Фармонбек ал-Бухорий (насл жиҳатидан Хожа Муҳаммад Воси‘ ибн Ҳазрат Жобирга (р.а.) бориб тақалади) томонидан кўчирилган. Қўлёзма 67та бўлимни ўз ичига олади. Асар “таҳорат” (покланиш) бўлимидан бошланиб, “фароиз” (мерос) бўлими билан якун топади.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Муаллифлар ўз асарларида ханафийлик мазҳабига оид ўзларидан олдинги деярли барча фатволарни жамлаганлар. Муаллифлар бошқа мазҳаб фатволаридан иложсиз қолган ҳолатдагина қиёс тариқасида фойдаланганлар. Ҳар бир китоб “Зоҳир ар-ривойа” ёки мовароуннаҳрлик мута’аххир уламолар фатволаридан иқтибос келтириш билан бошланган. Масалаларга ойдинлик киритиш мақсадида баъзи ўринларда форсча иборалардан фойдаланганлар. Иккала Муҳит асарларида оят ва ҳадислардаги далиллар ўта нозик ўринларда келтирилган. Муаллифлар кўп ҳолатда ақлий далилларга эга бўлган фатволарни берадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кураший Абу Муҳаммад ‘Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-музий‘а фи табақот ал-ҳанафиййа. 5 жилдли / ‘Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. Ж.3. – Б. 43 (Бундан кейин: Ал-Кураший.).
2. Муҳаммад ‘Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фаво’ид ал-баҳиййа фи тарожим ал-ҳанафиййа / Аҳмад аз-Заҳабий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 206 (Бундан кейин: Ал-Фаво’ид.).
3. Ал-Кураший. Ж.3. – Б. 357; Ал-Фавоид. – Б. 188 - 191; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳай’а ал-мисриййа, 1898-1993. Ж.1. – Б. 463.
4. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзмалар № 10998. – 290 в, № 5963. – 301 в, № 557. – 610 в; Туркия. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлёзмалар № 001397, № 001390, № 001405, № 001396, № 001395, № 001404, № 001394, № 001393, № 001392, № 001403, № 001391, № 001402, № 001401, № 001400, № 001399, № 001398.
5. Тоҳо Аҳмад Ҳасан Ҳафиний ал-Мағозий. Мин аввали Китоб ас-салот ило охир ал-фасл ал-хомис минҳ мин Махтут ал-Муҳит ал-бурҳоний. – Қоҳира: Ал-Азҳар университети, 2003. – Б. 38.
6. Mukhamedov, Nematullo (2020) "ACTIVITIES OF SCHOLARS OF ISLAMIC LAW (FUQAH) FROM SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION," The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 1. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw/vol2020/iss3/1> P. 4-15
7. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Аз-Захирату-л-бурҳониййа. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлёзма № 001170, жами 392 varaқ. – В. 1^а.
8. <http://www.aslein.net/archive/index.Php/t-5361.htm1> сайтига қаранг.

9. Муҳаммад Сағир Ҳасан Ма‘сумий. Бурҳон аш-шари‘а ва китобуҳ “ал-Муҳиту-л-бурҳоний”. – Исломобод: Осор ал-исломийя (Исломобод ислом университети), 1967. – Б. 71.
10. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурҳоний фи-л-фикҳ ан-нў‘моний. 11 жилдли / Аҳмад ‘Иззу ‘Инойа таҳрири остида. – Қоҳира: Дор ихйо ат-турос ал-‘арабий, 2003.
11. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурҳоний фи-л-фикҳ ан-нў‘моний. 9 жилдли / ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийя, 2004.
12. Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлғезмалар № 001406. – 206 в, № 001407. – 188 в, № 001408. – 211 в, № 001409. – 193 в, № 001410. – 207 в, № 001411. – 225 в, № 001412. – 235 в, № 001413. – 174 в, № 001414. – 199 в, № 001415. – 271 в; Мурод Мулла бўлими // Қўлғезмалар № 001042. – 427 в, № 001043. – 511 в; № 001044. – 459 в; № 001045. – 409 в; № 001046. – 275 в; № 001047. – 835 в, № 001048. – 622 в.
13. Асарнинг № 001413 рақам остидаги нусхаси хижрий 762 йилда Шайбон ойининг 15-кунида Абдуллоҳ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Ҳажар ибн ‘Али ал-Форсий аш-Шофи‘ий томонидан кўчирилган.
14. Тоҳо. “Ал-Муҳит”. – Б. 41.
15. Ма‘сумий. “Ал-Муҳит”. – Б. 71.